

– Bəllidir ki, türklərdə milli kimlik anlayışı tarixən müxtəlif aşamalardan keçir. İlk mərhələ 1072–74-cü ildən etibarən, yəni Mahmud Kaşğarının “Divan”ından başlayır. Yeni dövrdə isə bunun iki qaynağı vardır. 1883-cü ildə İsmayıl bəy Qasıralının irəli sürdüyü “Dildə, fikirdə, əməldə birlik” düsturu və 1905-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən verilmiş sual: “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir”. Xatırlasaq ki, Kaşğari “Divan”ı türkoloji elmə yalnız 1915-ci

ildən sonra bəlli olmuşdur, deməli, etiraf etməliyik ki, 1905-ci ilə qədər məsələnin bu şəkildə əsaslı qoyuluşu və nəzəri izahı olmayıbdır. Hüseynzadə “türklər kimdir?” sualını linqvistik, etnoqrafik, antropoloji, etnoloji, coğrafi, tarixi, ədəbi, eləcə də dinlər tarixi baxımından – şamanizmdən başlayaraq, buddizmə, lamanizmə, maniheizmə, siryanilərin nəsturi əqidəsinə, xristianlığa, islama qədər – ilk dəfə tədqiqata cəlb edirdi. Hüseynzadə türklərin əlifba sisteminə müxtəlif dövrlərdə tapındıqları dinlərin əsaslı təsir göstərdiyini də elmi dəlillərlə şərh edirdi. Bu baxımdan onun Uyğur əlifbası barədə fikirləri xüsusən önəmli idi.

Hüseynzadənin 1905-ci ildə yaratdığı düşüncə dalğası 1920–1925-ci illərdə Ziya Gökalpın “Türk törəsi” və “Türk mədəniyyəti tarixi” kitablarında davam etdirildi.

Doğrudur, türk alimləri daha başqa tarixi ünvanları nişan verə bilirlər. Məsələn, Şəmsəddin Saminin “Qamusül alam”, Əhməd Vəfiq Paşanın “Şəcərəyi-Türki”, “Ləhcəyi Osmanı”, Nəcib Asimin uyğur, cığatay, osmanlı dilləri barədə tədqiqatlarını xatırlada bilərlər. Yaxud kimsə deyə bilər ki, türk kimliyi humanitar dövrüyyə XIX yüzildə Osmanlının milli şairləri tərəfindən qatılıb. Bunu əsaslandırmaq üçün Mehmet Emin Yurdaqlun “Türkcə şeirlər” kitabından XX yüzilin əvvəllərində təkcə Azərbaycanca deyil, Türküstan cədidçiləri ara-

sında da kifayət qədər populyar olan “Mən bir türkmən, dinim, cinsim uludur” misraları ilə başlayan “Cəngə gedərkən” şeirini xatırlada bilər. Lakin bunlar ilk təşəbbüslər idi, modern çalışmalara bir vəsilə idi.

– *Azər müəllim, deyə bilərsiniz ki, Əli bəy Hüseynzadəyə qədər “Türk kimdir?” sualı tam cavablandırılmamışdı?*

– Əlbəttə. Fikrimi bir az da aydınlaşdırım. Tutaq ki, Mehmet Emin “Mən bir türkmən” deyir. Ancaq o illərdə Hüseynzadə deyirdi ki, içimizdə özbəklərin, qırğızların, başqırların türk olduqlarını bil-məyənlərlə yanaşı, türklükləri ilə iftixar etdikləri halda, türkün kim olduğunu bil-məyənlər də çoxdur. Əli bəy Hüseynzadənin tarixçiliyi müasir olduğu qədər də elmi, həm də türkşünaslıq terminologiyasına rəvac verərək yaranan tarixşünaslıq idi. Onun “Türk kimdir?” sualı da, sualın cavabı da yeni idi. Belə ki, Hüseynzadənin “Türk kimdir?” sualına verdiyi cavabı Şəmsəddin Saminin “Qamusül-alam” əsərindəki cavablarla qiyyaslandırmaq olmaz. Hərçənd Hilmi Ziya Ülkenin “Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi” kitabında belə cəhdlər olmuşdur. Əslinə qalsa, Əli bəy Hüseynzadənin yazısında Şəmsəddin Saminin tatarlar, qırğızlarla bağlı qələmə aldığı bəzi yanlış mülahizələr də təşhii olunurdu.

Məsələn, Şəmsəddin Sami yazır: “Qırğız lisanının ədəbiyyatı yoxdur. Qırğızlar bədəvidir”. Şəmsəddin Samidən 14 il sonra Əli bəy Hüseynzadə onun bu fikrini təshih

Türkologiya Turan birliyinin təməl daşdır

edir: “Qazaq qırğızlar “lirik” deyilən hissiyyat şeirlərinə, qəzələ rəğbət göstərdikləri halda, daha parlaq, daha möhtəşəm bir tarixi keçmişə, qəhrəmanlıq tarixinə malik bulunan qaraqırğızlar “epik” deyilən dastanlardan zövq alır, öylə şeirlər vücuda gətirməyə meyil göstərirlər!.. Qırğızların bu növ əsarı başlıca sarı noğay qəbiləsindən olan “Ər Manas” nam qəhrəmanın hünərlərini təsvir ediyor...”.

Yuxarıda xatırlatdığım məqaləsində Hüseynzadə Azərbaycan manasşünaslığının əsasını qoyur, Manasın mənsub olduğu Sarınoğay əşirətindən söhbət açır, Çingizi,

millət türk millətidir” qənaətinə gəlmişdi. “Türk var, moğol var, fəqət tatar yoxdur. Krımlılar, kazanlılar, oranburqlar və sairə həp türk oğlu türkdürlər. Kəndilərinə nə qövmədən olduqları türkcə sual olunsay, “türküz”, – deyər cavab verirlər. Bunlara başqa xalqlar tərəfindən bir yanlışlıq olaraq tatar denilmişdir...”. 7 il sonra, 1912-ci ildə yazdığı “Tatar milləti” məqaləsində İsmayıl bəy Qasıralı da Əli bəy Hüseynzadənin bu qənaətinə qoşuldu.

– *Çingizin, Teymurun milli kimlikləri ni, türklük üçün çalışdıqlarını şüurlarda ilk dəfə Hüseynzadə təsbit edib...*

Teymuru məramlarına çatdıran qırğızlardan bəhs edir, Orta Asiya torpaqlarında təlatümlər, girdablar hasilə gətirən qırğızların bədii zövqünü təhlil edirdi...

Əli bəy Hüseynzadə 1905-ci ildə “Tatar milləti yoxdur, tatarlar kimi tanınan

– Elədir. Məlumdur ki, 1904-cü ildə osmanlı cəmiyyətində Çingizi, Teymuru türklərin iftixar qaynağı, hərbi dahisi adlandırmaq milli humanitar fəlakət mislində anlaşıla bilərdi. Amma 1903-cü ildən etibarən Yusif Akçura və Əli bəy Hüseynzadə

də onları Türk böyükleri silsiləsinə əlavə etdilər. Türk birliyini onlarsız təsəvvür etmədilər və beləcə Osmanlıda türk milli düşüncəsinin, daha geniş miqyasda Turan düşüncəsinin əsasını qoydular.

Çıxışında dedim ki, Türk dünyasında milli kimlik və kultürel miras mövzusunda keçirilən bu konqresdən bir sıra yeni suallara cavab tapılmasını ümid edirik. Məsələn, milli kimlik anlayışı hansı mənanı ehtiva edir, ortaq türk dili, yoxsa ortaq milli kimlik daha önəmlidir? Milli kimlik hansı məzmunu qapsayır, problem ilk dəfə tarixin hansı mərhələsində sosioloji düşüncənin tədqiq predmetinə çevrilmişdir və sair.

Qeyd etdim ki, III Beynəlxalq Türkoloji Konqresi 2024-cü ildə İslam Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı elan edilmiş Şuşaya bir ərməğandır. Unutmayaq ki, ərəb-fars tərkibindən arıdılmış saf türkcə şeirlər ilk dəfə Vaqif tərəfindən Şuşada yaradılmışdır. Yaxud Şuşa Mədəniyyət Paytaxtıdır, o zaman alimlərimizin də öhdəsinə, tutaq ki, həm də belə bir suala cavab tapmaq düşür: Yurdaqlun “Mən bir türkmən, dinim, cinsim uludur” şeirinə 1907-ci ildə Şuşada musiqi yazan bəstəçi kim olub? Şuşalı xanəndələrin XX yüzilin ilk 10 ilində oxuduqları, yaxud plastinkaya, vala, yəni plaka yazdırdıqları həmin mahnının yaranma səbəbi hansı tarixi zərurətdən doğub?

İnanıram ki, milli kimlik probleminə həsr olunmuş konqres türkologiyasının yeni və ən aktual suallarına verdiyi yeni və obyektiv cavablarla yadda qalacaq, qarşıda geniş üfüqlər açacaqdır.

*Hazırladı:
Əli NƏCƏFXANLI
XQ*